

КЛЮЧ ДО РОЗУМІННЯ ТЕКСТУ:

«Нечестиве кохання»

і прихильність музи

Перший український інтелектуальний роман уцент зруйнував усталені ієрархії патріархальних цінностей традиційного суспільства. «Андрій Лаговський» Агатангела Кримського — про нову чуттєвість модерністської доби, платонівський ерос та «нечестиве кохання» (так називався цикл його поезій у збірці «Пальмове гілля»), зрештою, про відчайдушну й безоглядну ревізію християнства та пошук релігійних альтернатив.

Якраз Кримський запропонував українським читачам нові уявлення про тілесність та сексуальність, про психічну норму і її перегляд при початку ХХ століття, коли фрейдівський психоаналіз звернув увагу на вплив підсвідомого, а в культурі межі століть руйнувалися вікторіанські упередження й заборони.

Величезне листування письменника дає всі підстави говорити про «Андрія Лаговського» як про текст автобіографічний. Кримський учився в київській колегії Павла Ґалаґана, згодом здобув фах сходознавця в московському Лазаревському інституті східних мов, два роки провів у науковому відрядженні в Сирії та Лівані. Через професора Павла Житецького ще в учнівські роки долучився до національного руху,

здобув визнання як український поет і вчений. Його доробок справді феноменальний: знав понад шістдесят мов, досліджував східні культури, став автором численних монографій, підручників, перекладів. У 1918 році Кримський долучився до тієї блискучої плеяди поворотців із чужих столиць, котрі приїхали до універвського Києва будувати свою державу, й став одним із фундаторів Всеукраїнської академії наук.

І все ж, видається, він завжди залишався людиною роздвоєною, складною, самотником, котрий страждав через свою нетолеровану спільнотою сексуальну орієнтацію. Опублікувавши 1905 року у Львові дебютний роман (дві перші частини), дав підзаголовок «Із життя істериків». Головному героєві вділяє багато епізодів власної біографії: здається, єдиною деталлю, що мала б завуалювати очевидну сповідальність, стала належність блискучого професора Лаговського до кафедри математики. (Леся Українка, прочитавши роман, не без іронії радила авторові дати героєві відповідніший фах, таки ж гуманітарний.)

Лаговський рано відчув незакоріненість, утрату питомого ґрунту. Його суперечки з матір'ю означали й розрив із патріархальною рустикальністю загалом, ба більше,

перша частина твору прочитується як очевидна пародія на романтичні сільські ідилії.

Це, перефразовуючи Вірджинію Вулф, конфлікт освіченого сина та некультурної, застряглої в буденному господарюванні матері. До неї Андрій почуває, завітавши додому по тривалій розлуці, переважно обриду й зневагу: «Стара Лаговська виглядала з себе так, що її швидше можна

було б залічити до “жінок”, ніж до “дам”». «Обличчя її неінтелігентне, вульгарне. Руки червоні, порепані». «В мене так-таки нічогісінько нема спільного з нею, — подумав собі Андрій і саркастично додав: — Я — продукт сучасної цивілізації, я деґенерат, я декадент, я людина з fin de siècle, я неврастенік, а вона — така некультурна баба, що навіть неврастенії не надбала... дарма, що в неї епілепсія». А дізнавшись, що мати позичає гроші під лихварські відсотки, пішки вирушає до Києва, обіцяючи собі ніколи не повертатися на малу батьківщину. Село, отже, заперечене з безоглядною рішучістю. Однак водномить зректися матиного спадку не вдається: принаймні в молодого бунтаря вистачає мужности й совісности визнати, що, по-перше, зароблені лихварством гроші мати висилала йому на навчання, а по-друге, схильність до нервових хвороб також передається в поколіннях.

Надзвичайно прикметне це розведення двох недуг: епілепсія стає чи не метафорою фізичного виродження, а неврастенію герой Кримського інтерпретує як символ певного стану культури.

Справді, на зламі століть почався сутнісний перегляд поняття психічної норми й божевілля, уявлень про душевне здоров'я, патологію, межові стани, про зумовленість лікарських присудів та інтерпретацій тими чи іншими культурними моделями й цінностями.

У добу позитивізму дарвіністська медицина почасти брала на себе роль «психіатричної поліції». І саме лікування в тодішніх клініках не передбачало спроб порозуміння, врахування іншої точки зору, базувалося на грубому, мало не тюремному примусі пацієнтів.

Психоаналіз і модернізм не просто хронологічно збіглися, вплив теорій Зигмунда Фрейда на розвиток культури ХХ століття неможливо переоцінити.

Зацікавлення Лаговського математикою та літературою, можливо, не випадкове: це ще один маркер людини межі, переходу, людини нецілісної, котрій складно зробити вибір між логікою й містичним осяянням, між іманентним і трансцендентним.

Модернізм знову зацікавився зв'язком між безумством, одержимістю й творчістю, пошуками відповідей на питання про джерела мистецького натхнення, яке узвичаєно називали божественним. Позитивістська думка, з її зневагою до трансцендентного, остероненням від романтичних екстрем, більше наголошувала потребу вивчати дійсність, діагностувати її хвороби; великі прозаїки-реалісти позиціонували себе вдумливими соціологами-аналітиками. Натомість при кінці вікторіанської епохи художник хотів постати жрецем краси, провідником між вишнім і профанним світом. І **божевілля** знову, як підказувала й етимологія, почало незрідка означати підпадання під божу волю, доступ до закараних для прагматичного розуму сфер. Дуже ймовірно, що Агатангел Кримський знав надзвичайно популярну тоді книжку Чезаре Ломброзо «Геніальність і божевілля» (її видали в російському перекладі 1895 року). Ломброзо якраз ці двоє понять зближує, вважаючи, що і душевно хворим, і геніям однаково властива надмірна екзальтація, посилене чутливість, неусвідомленість певних дій. (Усе це дуже далеке від сучасного розуміння творчості як здоров'я, ба більше, терапії, бо кардинально змінилося саме розуміння психічної норми.)

Андрій Лаговський наділений здатністю до самостереження й добре свідомий власних неврастенічних станів, яких не може контролювати. Має виснажений, слабкий, анемічний вигляд, близькі люди клопочуться його фізичним станом і намагаються допомогти. Між тим головні болі, запаморочення, тремтіння рук, прискорене серцебиття, сльози, яких він соромиться, — зовнішні фізіологічні симптоми видаються навіть не найважливішими й не найтяжчими та виснажливими ознаками його хвороби. Юнак розуміє, що в усьому винні «прокляті нервища», і вважає себе приреченим, нездатним почуватися рівним серед людей. Самозневага лише погіршує його стан. До того ж і реакції на зовнішні події вочевидь хворобливі. Він то неймовірно перебільшує вади найближчих людей, катастрофізує заподіяне ними лихо, то, навпаки, екзальтовано захоплюється ідеальними, як йому видається, приятелями. А власні переступи намагається компенсувати благодійництвом: віддаючи гроші нужденним, відчувається краще, у злагоді з собою.

Але так само герой свідомий культурного контексту, вважаючи себе типовим представником хворої епохи.

Назвавши Лаговського дегенератом і декадентом, автор роману долучається до гучної міжпоколіннєвої контрверсії в українській літературі, зокрема до дискусії між Іваном Франком та львівським модерністським угрупованням «Молода муза». Самі поняття модернізму й декадансу на рубежі століть вживалися сливе синонімічно. Краса занепаду вабила особливою витонченістю й чаром смутку за безповоротно втраченим спадком. Нова культурна

епоха щойно означувалася, і, як часто траплялося під магічним впливом круглих дат на календарі, її обрисів не розрізняли, тож занепад видавався кінцем культури як такої, передвістям нового варварства. Коли бунтарі-молодомузівці назвали Франкову збірку 1896 року «Зів'яле листя» першим виявом жаданого декадентизму у вітчизняному письменстві, поет образився й узявся виправдовуватися. Його вірш «Декадент» став програмовою декларацією таки ж «здорової», «мужицької» культури, запевненням щасливого майбуття народу, «що вгору йде, хоч був запертий в льох». Уся ця риторика геть несуголосна умонастроям доби, і

Кримський якраз
маніфестує рішучий розрив з українофільством.

Декаданс-на чутливість привертала увагу до таких глибин, особливих нюансів людського досвіду, яких «здоровий» соціально зорієнтований реалізм попросту не завважував.

Автобіографічного головного героя роману представлено інтелектуалом, книжником, для якого воля до знання стала імпульсом, що переважно витісняє емоційні спонуки й порухи;

Лаговський повсякчас рефлексує над власними станами, бажаннями, почуттями, до того ж ці рефлексії переважно алюзійні, опосередковані його читацьким досвідом, культурними референціями. Між тим у другій частині твору, «Туапсе», професор опиняється якраз у світі неопосередкованих пристрастей і простосердних оцінок. На запрошення родини генерала Шмідта він приїздить на Кавказ відпочити

й зміцнити пошарпані нерви. Але, здається, саме приморське повітря, наелектризоване еротикою, і вироблений роками добровільного кабінетного схимництва аскетизм Андрія Лаговського не витримує спокус.

Спершу заповідається майже ідилічна чоловіча дружба. Із сином генерала Володимиром професор вирушає в далекі мандрівки прегарними місцями, їхні розмови торкаються найрізноманітніших речей, іноді зовсім безневинних, як-от ботаніка, а часами доволі ризикованих.

Гомоеротичний мотив уведено через античні алюзії, це приятелювання десь бачиться їм платонівською чоловічою близькістю.

Спостерігаючи за туапсинськими греками, вони відзначають їхню культурну вищість над турками: великий цивілізаційний спадок облагороджує навіть тих нащадків гомерівських воїнів, котрі ніколи не читали «Іліаду» й не чули про Перікла та Ахілла. У мові простих людей вишколений знавець діалектів уловлює навіть знані з Гомерових текстів граматичні форми, втрачені в новогрецькій. Традиція передається в поколіннях, спадкоємність тут пряма й безперервна. Ідеалізація античного грецького світу кидає відсвіт на їхні уявлення про сучасність. Колишня незатруєна дитинна гармонія, досяжна еллінам, уже неприступна тим, кому випало жити в сутінках Європи, в часи виродження й занепаду. Принаймні так видається Лаговському, котрий боїться зізнатися самому собі, що його потяг до Володимира означає щось більше, аніж задоволення від філософських диспутів. У кожному разі поцілунки, обійми, ласки важать дуже багато. Лаговський не раз «обціловує» свого партнера,

та ще й Шмідт свідомий своєї влади над упокореним другом: «У тій братерській приязні, яка між ними зав'язалася, пануючою стороною був він, а не професор, і це йому підлестювало. Він догадувався, що він міг би, аби схотів, і командувати Лаговським, наче хазяїн. І це теж його тішило».

Коли приїздять молодші брати (повсякчас наголошується, що Костянтин і Аполлон дуже вродливі, тоді як Володимир страждає через свою непоказну зовнішність), прогулянки стають цікавішими. На відміну від старшого, менші захоплюються поезією, тож Андрій стає для них прецікавим оповідачем. Відтоді Лаговський виконує ще й роль учителя, шанованого старшого чоловіка, котрий опікується своїми молодшими друзями, формує їхні незрілі душі. Якраз цей аспект філософського навчання був дуже важливим у грецькому, платонівському розумінні високого еросу.

Тепер настала черга потерпати й ревнувати, спостерігаючи за ніжними обіймами трьох юнаків, старшому Шмідтові, і врешті між ним та Лаговським доходить до вияснення стосунків, освідчення й примирення. «Ваші брати — справді гарні і напрочуд поетичні люди, — тихенько вимовив Лаговський, з любов'ю дивлячись на Володимира, — але на вас я їх собі не проміняю. Та ви й талановитіші од них, а що ви од них старші й розумніші, то ви мені навіть ближчі; до того ж — ви нещасливі... Нехай собі з ваших братів гарні люди і люблять вони мене, а ви нехай глузуйте з мене та й набріхуйте ще й на себе самого всякі страхіття — я, однаково, тільки одно почуваю: ви мені найдорожчі за всіх людей на світі. З цими словами професор схилювся й притулювся лицем до грудей напівлежачого Володимира і прихильно слухав, як у нього б'ється серце. Самолюбний осміх промайнув по губах у Володимира,

і всякі непорозуміння поміж ним і професором миттю порозвівалися».

Після тривалої розлуки Володимир прийде в затворницьку келію Лаговського, і, вражений його повстримливістю та браком колишньої покори, прямо висловить те, що Андрій волів ховати за недомовками. Він допевняється визнання, що «відносини ваші до моїх гарних братів були негігієнічні». На підтвердження цитує присвячений Аполлону Шмідту Андріїв вірш:

Ти спиш чи дрімаєш?.. Заплющені очі...
Сиджу коло ліжка... Годинник стукає...
Беру твою руку, ласкаю її,
І тихо голублю я пальці твої.
І бачу найкращу на світі хвилину...

Лаговський, повсякчасно схильний до самобичування, замислюється, чи справді його зіпсує єство споганює і квітки, які враз в'януть, і чисті натури. «Ваша правда, — сказав він Володимирові. — Голублячи Аполлонову руку, може, тим самим я його поганив». Яснішого визнання про характер «забороненого» «нечестивого» кохання годі вимагати, і співрозмовник навіть здивувався такій неочікуваній одвертості. «Ого, — буркнув він. — У вас єсть настільки відваги й щирости, щоб без усяких вивертів точненько закваліфікувати свої відносини до моїх вродливих братів... А втім, тепер пішла мода на таке кохання, то можна його вже й не соромитися!.. Аполлон і Костянтин справді гарненькі хлопчики, коли в кого є смак до хлопчиків».

Платонічна приморська ідилія протривала, отже, недовго. Її зруйнувало жіноцтво, і свою мізогінію персонажі Кримського обґрунтовують з усією нібито науковою серйозністю, витворюючи дивоглядні фізіологічні теорії.

Сексуальні епізоди зі служницею Амалією Володимир пояснює як задоволення конечної тілесної потреби. Після побачення він кілька днів почувається слабим, апатичним, хворобливим, переживаючи виснажливі напади самозневаги. І одразу ж пояснює свій стан, апелюючи і до античних, і до сучасних уявлень про те, що чоловік віддає жінці життєві сили, які відновлюються в нього аж за три дні. Професор дуже серйозно просить свого дорогого друга жаліти себе й не шукати сумнівних насолод, за які так дорого треба розплачуватися. Але й сам Лаговський таки не встерігся, його зуміла звабити досвідчена в таких справах гречанка Зоя. Кілька пристрасних вечорів — і ось наш герой остаточно вичерпав свої життєві сили й тяжко захворів. А потому якнайшвидше тікає з міста, почуваючи до жінки відразу й зневагу, а себе самого картаючи за непростенний гріх. Так що в цьому сюжеті нечестивим виявляється якраз кохання гетеросексуальне. (Між іншим, Леся Українка, прочитавши «Андрія Лаговського», написала авторові розлогого листа-рецензії, в якому, зокрема, дорікала за нечутливість до психології персонажок, брак авторської емпатії, невміння чи небажання пояснити їхні вчинки й мотивації.) Зоя приваблювала професора схожістю на античних богинь, імовірно, він прагнув радше ніжної ідеальної дружби. Зрештою, все, пов'язане з античною Грецією, йому особливо дороге: в цьому він якраз

виразник духу свого часу, адже від кінця XIX століття уявлення про новий естетизм, як і про нову чуттєвість, формувалися під впливом грецьких студій.

Саме вони справили величезний вплив на Оскара Вайлда під час навчання в Оксфорді.

Однак жінка хотіла заволодіти обранцем, підкорити його. Ймовірно, якраз катастрофічний досвід стосунків із Зоєю остаточно розкрив Лаговському природу його сексуальности.

Агатангел Кримський став одним з найсміливіших українських авторів, котрі зважилися обговорювати так довго табуйовані проблеми тілесности. Замилування красою чоловічого тіла у його романі безпрецедентне для вітчизняної літератури.

Звичайно ж, автор добре знав і ширший контекст. У квітні 1895 року в Лондоні відбувся злочасний суд над Оскаром Вайлдом. Відповідаючи на запитання прокурора, письменник виголосив блискучу промову, стверджуючи, що йому випало жити в невідповідний час. Бо фарисейське ХІХ століття ганить кохання, яке підносив Платон, про яке писали найвидатніші світові генії. Професор Кримський згадує процес над Вайлдом у своїх лекціях з арабської літератури. (Що вже само по собі свідчить про його виняткове зацікавлення справою, адже долучення актуальних епізодів модерного культурного розвитку до курсу арабістики було щонайменше необов'язковим, а може, й небажаним.) Соломія Павличко в блискучій книжці про Кримського цитує його рукопис 1905 року: «Любов до хлопчиків надзвичайно була поширена і в античному світі, найпіднесеніші філософські натури не були їй чужі, і характерно, що донині вона зберегла назву “сократичної любови” за ім'ям славного грецького філософа; через затворницьке, позбавлене широких інтересів життя грецьких дівчат і жінок античний грек бачив у жінці тільки засіб статевого задоволення й дітородіння». І своєрідним

потскриптумом до цього історичного впровадження в тему додано згадку про лондонський процес: «В недавні роки надзвичайну сенсацію викликала в Європі справа дуже ніжного, з багатьох поглядів симпатичного і безсумнівно талановитого англійського поета Оскара Вайлда, який тяжко постраждав, отримавши вирок суду за свої протиприродні стосунки з молодим сином одного вельможного англійського лорда»^{*}.

Для Вайлда визнання власної гомосексуальності стало потужним творчим імпульсом, а публічне обстоювання «кохання, яке не сміє назвати свого імени», викликало не лише обурення, але й палке схвалення сучасників. Український автор зважується на обговорення табуйованої теми, але врешті приводить свого персонажа до самообмеження й аскетизму. Лаговський відкриває для себе святого Єфрема Сиріна, проповідника й пустельника, і християнська зневага до тілесности стає його новою релігією. Репресування еротичного досвіду, визнання гріховності його колишніх помислів і бажань цілковито змінює професора. Християнські аскети навчили його, що можна самотництвом, духовними практиками виробити самодисципліну, загнуждати розшарпані нерви, опанувати себе й тоді вже не боятися йти у світ, будучи захищеним від його нечистих спокус. Герой роману зазнає моменту містичного переживання, «солодку хвилину» розчинення в океані, сполучення з всеєдиним. Він здобуває душевну рівновагу, але його поезія тепер стає, здається, надто дидактичною. З ортодоксальним християнством, проте, примиритися не зміг і зупинився, власне, на півдорозі. Еллінський

* Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. — С. 99.

естетизм віднині вже не зачаровує, як раніше, але й порада молодшого Шмідта йти в монастир сприймається з іронією. Лаговський тішиться здобутим душевним спокоєм і нарешті здатен раціональніше оцінювати людські вчинки та вибачливіше ставитися до помилок.

Ба більше, тепер він може порушити лікарську заборону займатися політичною діяльністю. Як і сам Кримський, Андрій Лаговський заангажований в українському національному русі. Й цей аспект у фінальній частині роману набуває дедалі більшої ваги. Одужання означає для героя можливість не лише говорити — в розмовах зі Шмідтами антисамодержавних пасажів звучало чимало, — але й діяти.

Пишучи статтю для української періодики, Лаговський висловлює ідеї й оцінки, несподівано суголосні нашому нинішньому розумінню українсько-російських відносин.

Ідеться про деспотію як саму сутність імперського режиму: «З одного боку, тягнуться люті, запеклі заходи російського правління знівелювати геть усіх, чисто всі підвладні нації, ба приголомшити навіть своїх великоросів, щоб вони нічого більш не бажали, як обрусіння інородців та торжества національності великоруської над іншими. А з другого боку — що? — в відповідь проти насильного обрусіння помічається скристалізування національного почуття й національної самосвідомости в тих самих інородців». (От, власне, що в «приголомшенні» росіян, котрі найбільше хочуть обрусіння сусідів, — від часу появи роману імперія досягла великих успіхів. Але й сила опору, котрий тривав упродовж всього ХХ століття, зросла неймовірно.)

Лаговський роздумує про важливість відмови од спадщини українофільства й постання модерного українства як сили не лише культурницької, але й політичної. Йдеться вже не про служіння народу, а про розбудову модерної нації.

З цієї позиції він зовсім інакше дивиться на село, а примирення з матір'ю та поїздка до Громополя (до речі, ще одна вказівка на автобіографізм сюжету, алюзія на рідну Звенигородку, осідок родини Кримських) символізують водночас і остаточний вибір української національної тожсамости. Знов же, Агатангел Кримський — українець з власного вибору; він походив із кримськотатарського роду, у православ'я перейшов його дід, і на зв'язок з Бахчисараєм, звідки втікали од переслідувань, у ХІХ столітті вказувало вже хіба прізвище.

Уже не студентом, а шанованим професором, «його превосходительством», Андрій знову бачить матір змарнілою, заклопотаною побутовими дрібницями, вузькоглядною й обмеженою в оцінках та судженнях. Однак тепер вона викликає не обриду й зневагу, як сім років тому, а любовне співчуття. Лаговський принаймні навчився не тікати від очевидного й не тішитися безґрунтовними ілюзіями. Коли селянський світ, народна стихія уявлялися ідеальною сутністю, незіпсутою цивілізацією, дитинною спільнотою, то материне лихварство видавалося непростим гріхом. Поговоривши зі старенькою нянькою Ганною, яку вважав нещасною жертвою, виявив натомість, що та вдячна Лаговській за позичені гроші, бо сама перепозичає їх під ще вищий відсоток. З матір'ю він почувається вдома, іншого такого простору в нього немає. Прихильність чужих треба заслужити, а ця любов — безумовна.

Аскетизм, душевна «гігієна» (це слово герой охоче вживає, коли йдеться про його новий спосіб життя) не знімають, проте, питання про репресований ерос, творчість і захоплення високою культурою. Служіння українській справі професор трактує як самозречення, втішання мистецтвом у несправедливому суспільстві називає підлістю. І така інтерпретація видається цілковито антимодерністською.

Адже коли нація не ото-
тожнюється із селянством, то вона потребує повно-
цінної багаторівневої культури, в якій масовість та
елітарність не заперечують одна одну.

Про це полемізували в часи появи роману народники й модерністи. Якраз тоді Леся Українка обстоювала право «виборних таланів» служити своєму мистецтву, наголошувала не лише обов'язок поета перед громадою (це якраз етична максима Андрія Лаговського), але й громади перед митцем. В «Орфеевому чуді» знаменитий полілог на майдані обложеного міста — ситуація облоги була для України мало не перманентною — стосувався ролі співця, змушеного носити каміння для оборонних мурів. «Коли Орфей умре тепер з утоми, то сорому не збудемось повік». Урешті диво таки сталося: музика богонатхненного Орфея спонукала міський люд до праці, й загрозливі проломи в стінах умить закрили. Лаговський же вважає служіння музі та втішання красою чи не гріховним. Виходить, що антична спадщина ніби й не має стосунку до України, хоча і Леся Українка, і поколінням пізніше київські неокласики намагалися якраз повернути вітчизняне мистецтво під спільне небо Європи, долучити до органічної, питомої традиції. Ба більше, на противагу

імперській концепції Москви — третього Риму — ще в добу бароко утвердилася метафора України — Греції, Києва — нових Атен.

Тож Андрій Лаговський так у всьому й застається роздвоєним, надто залежним від тягара традиції чи попросту нездатним до рішучого бунту. Але, задовольняючись малим, принаймні виборів для себе можливість зоставатися «таким, як він є».

Роман Агатангела Кримського між тим став мало не маніфестом раннього українського модернізму.

Він першим зважився говорити про феномени табуйовані, неприйнятні, він змінив уявлення про ієрархію важливих і неважливих речей. Він, зрештою, утвердив право особистого вибору. Непроговорені душевні травми спричинюють неврози. Замовчані, приховані травми й урази культури так само викликають її деформації й недуги. Тож започаткована на межі століть одверта й чесна розмова про необхідність подолання заборон на обговорення табуйованих у патріархальній культурі речей стала початком її оздоровлення. Українська література рішуче позбулася аскетичних самообмежень, а її творці пильніше дбали про прихильність музи, котра, як здавен відомо, тільки й може обдарувати богоданими словами.

Віра Агєєва